

УДК (UDC) 94 (477.61/62) : 281.96 УАПЦ «1920/1930»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).612](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).612)

UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN DONBAS (1921-1930)

Mykola Ruban

Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Severodonetsk, Ukraine)

e-mail: nikolas.kindle@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-4531>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to show the process of formation, development, and collapse of the movement for the Ukrainization of Orthodoxy in Donbas, to analyze the statistical indicators of the parishes of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), and to find out the main milestones of their history at the regional level.

Scientific novelty. Completely unknown pages of the history of the UAOC in Donbas until now are uncovered, the development of Slobidska Ukraine and Donetsk church district is reconstructed with an emphasis on the parishes of Donetsk region, and the names of the leaders and fighters for the Ukrainization of Donbas churches and clergymen who followed the path of autocephaly are brought back from oblivion. Special attention is paid to the leaders of the UAOC of the studied region – Oleksandr Yareshchenko, Mykola Pyvovarov, and Ivan Pavlovskiy.

Conclusions. Eastern Ukraine, and especially Donbas, turned out to be the most stagnant region regarding the Ukrainization of Orthodoxy and the autocephalous communities formation. The lack of a proper body of active functionaries in the region, as well as the inconsistency of the first hierarchs' ordinations and the excessive reformationness of the UAOC, led to the fact that the first parish was established there only in the middle of 1922 in Luhansk. But that attempt was never fully realized.

In the history of the UAOC of Donbas, we distinguish two stages: 1921-1925 was the period of the autocephaly establishing in the region, organizational design, and the greatest rise; 1925-1930 was the time of stabilization and gradual diminishing.

The first stage of the formation of the parish network in Donbas was ambiguous. On the one hand, it showed the willingness of the Ukrainian population of Donetsk region to have a nationally oriented church. That was evidenced by the network of parishes established during 1923-1924 in the region when 15 parishes were registered there. On the other hand, there were strong positions of the Russian Orthodox Church supporters, a certain rejection of the 'Alexandrian' way of consecrating the episcopate, and the opposition of the Bilshovyk authorities which led to the closing down of 50% of parishes during the end of 1924 – the first half of 1925.

The second stage was marked by the arrest of the head of the church district, Archbishop Oleksandr Yareshchenko, the stabilization of relations with the Soviet authorities, and the regulation of church discipline and religious life. A peculiar feature of Slobidska Ukraine and Donetsk church district was its complete separation from the schism of the UAOC under the flag of the so-called 'Active Church of Christ' ('Diialno-Khrystova Tserkva').

The mass anti-religious campaign spreading over the country in 1929-1930 greatly influenced the religious communities of Donbas. In the first months of 1930, the UAOC completely lost its parish network in the region.

Keywords: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), Donbas, Slobidska Ukraine and Donetsk church district, Oleksandr Yareshchenko, Mykola Pyvovarov, Ivan Pavlovskiy, Novo-Sloviansk, history of Orthodoxy

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ДОНБАСІ (1921-1930 РР.)

Микола Рубан

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

(Северодонецьк, Україна)

e-mail: nikolas.kindle@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-4531>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є показати процес становлення, розвитку та згортання руху за українізацію православ'я на Донбасі, прослідкувати статистичні показники парафій Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) і розкрити основні віхи їх історії на регіональному рівні.

Наукова новизна. Розкрито абсолютно невідомі до цього часу сторінки історії УАПЦ на Донбасі, реконструйовано розвиток Слобожансько-Донецької церковної округи з наголосом на парафіях Донеччини, із забуття повернені імені провідників і борців за українізацію церков Донбасу та священнослужителів, які пішли шляхом автокефалії. Особлива увага звернена на лідерів УАПЦ досліджуваного регіону – Олександра Яреценка, Миколу Пивоварова, Івана Павловського.

Висновки. Східна Україна, а особливо Донбас, виявилася найбільш інертним регіоном щодо українізації православ'я й утворення автокефальних громад. Відсутність належного активу у регіоні, а також суперечливість хіротоній перших ієрархів і надмірна реформаційність УАПЦ, призвели до того, що перша парафія тут з'явилася лише в середині 1922 р. у Луганську. Але ця спроба так і не була повністю реалізована.

В історії УАПЦ Донбасу виділяємо два етапи: 1921-1925 рр. – період зародження автокефалії у краї, організаційного оформлення та найбільшого підйому; 1925-1930 рр. – час стабілізації та поступового згасання.

Перший етап становлення парафіяльної мережі на Донбасі був неоднозначним. З одного боку, він показав наявність серед української людності Донеччини бажання мати національно-орієнтовану церкву. Про це свідчить мережа парафій, яка постала протягом 1923-1924 рр. на цих теренах, коли у регіоні було зареєстровано 15 парафій. З іншого – сильні позиції прихильників ортодоксальної РПЦ, певне несприйняття «олександрійського» способу висвячення єпископату та протидія більшовицької влади призвели до зникнення 50% парафій у кінці 1924 – першій половині 1925 р.

Другий етап відзначився арештом очільника церковної округи архієпископа Олександра Яреценка, стабілізацією відносин із радянською владою та налагодженням церковної дисципліни та конфесійного життя. Особливістю Слобожансько-Донецької церковної округи стало її повне відмежування від розколу УАПЦ під прапором Діяльно-Христової церкви.

Масова антирелігійна кампанія, яка розгорнулася по країні у 1929-1930 рр., боляче вдарила по релігійним громадам Донбасу. У перші місяці 1930 р. УАПЦ повністю втратила свою парафіяльну мережу у регіоні.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Донбас, Слобожансько-Донецька церковна округа, Олександр Яреценка, Микола Пивоваров, Іван Павловський, Ново-Слов'янськ, історія православ'я

Вступ

Вивчення історії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що ґрунтувалося на широкому колі документів вітчизняних архівосховищ, розпочалося разом із боротьбою демократичних сил українського суспільства за реальні автономні права у складі СРСР, а подекуди і за незалежний статус української державності. З кінця 1980-х років таврована радянською історіографією УАПЦ стала все частіше згадуватися як один із проявів українського відродження часів непу.

Разом з тим, у свідомості дослідника рідко виникало об'єднання двох площин – територіальної (Донбас) та предметної (УАПЦ), в одне ціле. Донбас стереотипно вважався (і навіть вважається до сьогодні) зросійщеним краєм, де будь-що українське чи не сприймалося, чи ж пригнічувалося у самому зародку. З іншого боку, УАПЦ в очах перших дослідників із кола української діаспори, отримала широку підтримку переважно на Київщині, Полтавщині та Поділлі, а інші українські терени мали лише поодинокі парафії¹. У цьому твердженні є певна правда, але такий підхід фактично відштовхнув істориків церкви від вивчення регіонального аспекту становлення та розвитку УАПЦ, особливо в районах незначного поширення її парафій – Слобожанщина, Донеччина, Південна Україна.

Першим дослідником, який подолав зазначений стереотип, стала миколаївська історикня Ольга Балягузова. Вона створила перше в історіографії дослідження історії УАПЦ на теренах Північного Причорномор'я (територія колишньої Херсонської губернії та однойменної єпархії)². Її дослідження в останнє десятиліття продовжив знаний миколаївський історик православ'я Олександр Тригуб³. Зрушило з місця дослідження і в інших регіонах – Чернігівщина (В. Ємельянов і В. Кулик⁴, В. Моренець⁵, А. Глухенький⁶), Слобожанщина (В. Майстренко та О. Корнєв⁷, священник М. Матвеєнко⁸).

¹ Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. 5 кн. Нью Йорк-Бавнд Брук, 1961. Т. IV. Ч. 1. С. 141.

² Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України): дис... к.і.н.: 07.00.01 – історія України. Миколаїв, 2005. С. 41-93.

³ Тригуб О. Єпископ УАПЦ Антон Гриневич (1875-1937 рр.). *Емінак*. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 1. С. 44-51; Тригуб О. Доінституційне становлення автокефальних парафій Південної України (1920-1921 рр.). *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2017. Вип. 19. С. 137-144; Тригуб О. УАПЦ на Єлисаветградщині: від світанку до згасання. *Емінак*. 2017. № 4 (20) (жовтень-грудень). Т. 2. С. 52-60 та інші.

⁴ Ємельянов В., Кулик В. До історії Української автокефальної православної церкви на Ніжинщині (добірка документів). *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 9 (12). С. 163-174; Ємельянов В., Кулик В. До історії Української автокефальної православної церкви на Ніжинщині (добірка документів). *Ніжинська старовина*. 2011. Вип. 11. С. 120-130.

⁵ Церковно-визвольний рух на Чернігівщині в 1920-х роках / Редактор-упорядник В.І. Моренець. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП «Медобори-2006», 2016. 392 с.

⁶ Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 116-122; Глухенький А. Чернігівські архієреї Української автокефальної православної церкви у 20-х роках ХХ ст. *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. 2018. Вип. 11. С. 321-324.

⁷ Майстренко В.С., Корнєв О.В. Українська Автокефальна Православна Церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926-1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Історія*. 2008. № 816. С. 145-159.

⁸ Матвеєнко М. *История Харьковской епархии (1850-1988)*. Харьков, 1999. 226 с.

Для нашої праці найбільший інтерес представляє стаття В.Майстренка та О.Корнева, яка безпосередньо стосується предмету дослідження – УАПЦ на Донбасі, оскільки розкриває окремі сторінки історії конфесії у розрізі розвитку об'єднаної Слобожансько-Донецької єпархії УАПЦ у другій половині 1920-х років. Опрацювавши протоколи засідань Окружної церковної ради (ОЦР) за 1926-29 рр., автори не лише показали нагальні питання, які хвилювали духовенство та вірян УАПЦ в регіоні, а й дійшли висновку про те, що «з другої половини 1920-х років [УАПЦ] почала помітно збільшувати свій вплив на українські маси (передусім селянство) навіть у таких регіонах, як Слобожанщина та Донбас, котрі традиційно вважаються зросійщеними, а також свідомої української інтелігенції, котра, на думку більшовиків, була здатна очолити той рух, який вони назвали “українським сепаратизмом”»⁹. Відповідно, знищення УАПЦ автори вважали черговою сторінкою «вирішення національного питання на Україні», з чим важко не погодитися (хоча, на нашу думку, тут сплелось низка факторів – від антирелігійної кампанії 1929-30 рр. до боротьби з «українським націоналізмом»).

Отже загалом бачимо, що питання становлення та розвитку парафій УАПЦ на Донбасі не знайшло свого вирішення і представляє собою «білу пляму» історії зазначеної конфесії. Саме це й актуалізує вказану тематику та формує головну *мету статті* – показати процес становлення, розвитку та згортання руху за українізацію православ'я на Донбасі, прослідкувати статистичні показники парафій УАПЦ і розкрити основні віхи їх історії на регіональному рівні.

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАД УАПЦ НА ДОНБАСІ (1922-1925 РР.). СПРОБИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ВИОКРЕМЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ КРАЇНИ.

Боротьба за українізацію православної церкви, що розгорілася з новою силою в Україні у часи національно-визвольних змагань, знайшла своє логічне продовження у рішенні Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) від 5 травня 1920 р., яке оголошувало Українську церкву незалежною від Москви. Постанова зазначала: «Ніяких розпоряджень єпископату, представника московської духовної влади, українські парафії і причети не повинні виконувати і ні в які стосунки з ними не входить, звертаючись винятково до Всеукраїнської православної церковної Ради... Вважати українську православну церкву звільненою від московської зверхності – автокефальною (незалежною) і соборноправною»¹⁰. Український дослідник історії УАПЦ О.Ігнатуша вважає це рішення «новим етапним пунктом сходження церковного руху до формування нової конфесійної структури в Україні»¹¹, з чим ми цілком погоджуємося.

Зазначене рішення підштовхнуло українізовані парафії по всій країні оголосити про своє приєднання до ВПЦР. Подібні постанови масово приймалися на Київщині, Поділлі, Полтавщині та Чернігівщині, й досить поодинокі в Одесі, Миколаєві, Катеринославі. Треба зазначити, що Східна Україна, а особливо Донбас, виявилася

⁹ Майстренко В.С., Корнев О.В. Українська Автокефальна Православна Церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926-1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер.: Історія.* 2008. № 816. С. 156.

¹⁰ Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): дис... к.і.н. Харків, 1993. С. 95.

¹¹ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. С. 135.

найбільш інертним регіоном, навіть у порівнянні з Південною Україною, де в 1920 р. з'являються перші українські парафії¹².

Відсутність відомостей про український церковний рух на Донбасі змусили голову ВПЦР Михайла Мороза звернутися до просвітян краю, яких очолював луганчанин Григорій Овсієнко. У своєму листі № 3289 від 29 серпня 1921 р. до Г. Овсієнка М. Мороз висловлював занепокоєння, що ВПЦ не отримала з Донеччини жодної інформації про становище українського церковно-визвольного руху та просив надіслати до Ради відомості щодо зазначеного питання. Окрім того було надіслано листи (мабуть рекомендаційного характеру) до Губернської церковної ради (Губцерада) Донеччини.

М. Мороз ймовірно здогадувався, що ситуація не така райдужна, як у Центральній Україні, і тому додав: «Коли Губцерада у Вас не заснована – подбайте негайно про її заснування, шляхом обрання її на нараді діячів і прихильників українського церковно-визвольного руху, що мешкають в м. Луганську та його околицях.

Подбайте також про своєчасне скликання по всіх повітах Донеччини повітових церковних зібранів для обрання делегатів на ВЦС¹³. Коли [ж] цих зібранів обрати не можна буде, тоді організуйте представництво тим шляхом, що зазначений в доданому до цього обіжнику Ч...¹⁴ Сподіваємося зустрітися з Вами на ВЦС – шлемо Вам своє братерське привітання»¹⁵. Виходячи з того, що жодного представника від Донеччини на Всеукраїнському церковному Соборі не було¹⁶, протягом 1921 р. прихильникам автокефалії на Сході зорганізуватися так не вдалося. Разом з тим, за свідченням В. Потієнка, на Соборі був представник Кубані Олекса Сердюк¹⁷, парафії якої в церковному відношенні пізніше увійшли до Донецького краю.

Для інституційного оформлення новопосталої конфесії було вирішено скликати Всеукраїнський православний церковний Собор, який відбувся 14-30 жовтня 1921 р. в Києві у Софіївському соборі. На Соборі було здійснено організаційне оформлення УАПЦ та прийнято основоположні ухвали щодо її діяльності¹⁸. Необхідно відзначити, що представники Донбасу (та й загалом Катеринославської єпархії) на Соборі були відсутні¹⁹.

Після Собору 1921 р. відбувається активний процес створення церковних структур, передусім на території губерній, де гасло українізації парафій набуло великої популярності. Згідно «Проекту об'єднання парафій Української Православної Автокефальної Церкви по окремих церковних країнах», прийнятому на засіданні Малої Ради ВПЦР 27 червня 1922 р., усі парафії, розташовані на

¹² *Балягузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр.... С. 58-59.

¹³ Всеукраїнський церковний Собор, що пройшов у жовтні 1921 р.

¹⁴ Так у документі. Оскільки в архівній справі даний документ представлений чернеткою, то, на жаль, додатку, який би пояснював альтернативний шлях обрання делегатів для Донеччини, автор не знайшов.

¹⁵ Центральний держархів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 114-114зв.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 106. Арк. 2-24зв.; Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ. 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / *Г. Михайличенко, Л. Пилявець, І. Преловська* (упоряд.). Київ-Львів, 1999. С. 401-436.

¹⁷ *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви. Новий Ульм: Вид. ВЦУ УАПЦ, 1971. С. 23, 54.

¹⁸ Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ...

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 106. Арк. 2-24зв.; Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ... С. 401-436.

території Донбасу, увійшли до складу краю під назвою «Донеччина» з осередком у м. Бахмут. До її складу увійшли повіти: Бахмутський і Луганський колишньої Катеринославської єпархії й «Таганрозька округа колишньої Донецької області»²⁰. Також до «Донеччини» увійшли парафії на Дону та Кубані, що виявили бажання приєднатися до ВПЦР.

Наявні документи свідчать, що «Донецька церковна країна», як окрема територіально-адміністративна одиниця УАПЦ, продовжувала існувати до бл. 1925/26 р. Так, в обіжнику ВПЦР № 312 від 12 червня 1924 р. згадується, що Великі Микільські збори, які відбулися 25/30 травня 1924 р., ухвалили, що Мала Рада ВПЦР повинна складатися з представників 9 церковних країн: Волинської, **Донецької**, Катеринославської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської та Київської²¹. Інший документ без дати під назвою «Список краєвих і повітових церковних рад» (нами датується кінцем 1922/23 р., бо згадуються повіти) вказує про наявність 12 краєвих церковних рад, серед яких і «Донецька» із центром у м. Таганрог²² (голова – Щербаківський)²³. Отже, можна зробити висновок, виходячи із цих двох документів, що мінімум, протягом 1922-1924 рр. у складі УАПЦ офіційно існувала 'Донецька країна' і Донецька краєва церковна рада (але при цьому донецькими парафіями опікувався слобожанський архієпископ Олександр Ярещенко).

Відсутність належного активу на Донеччині, а також суперечливість хіротоній перших ієрархів і надмірна реформаційність УАПЦ, призвели до того, що перша парафія тут з'явилася лише в середині 1922 р. Протягом 1921-22 рр. Г. Овсієнко намагався схилити вірян Казанської парафії до українізації церква, але безуспішно. 22 червня 1922 р. він з обуренням писав до ВПЦР про порядок денний засідання громади: «Порядок денний такий: про ремонт церкви, про обрання церковного «Совета», перейменування церкви у собор та інш... За українізацію ані слова». Натомість своїх планів він не залишав: «Позаяк мені страшенно хочеться українізувати приход без ніякої хвороби, по добрій згоді, я знаходив би потрібним побувати на зборах і запропонувати мирний перехід на Службу Божу українською мовою»²⁴.

Тривалі перемовини із громадою Казанської парафії не принесли успіху і тому було прийнято рішення зорганізуватися самостійно. 13 серпня 1922 р. під головуванням Г. Овсієнка в приміщенні Культурно-просвітнього товариства імені Т.Г. Шевченка відбулись установчі збори української парафії м. Луганська, на яких було обрано склад повітової церковної ради й ухвалено «заснувати у м. Луганську українську православну парафію і приєднатися до Всеукраїнської спілки православних парафій»²⁵.

Зібранням було утворено парафіяльну церковну раду до якої увійшли: Овсієнко, Мойсієнко, Липовенко, Прокопович, Коваленко, Панченко, Жир і Горбенко. Парафіяльній раді було доручено обрати церковний причт, організувати церковний хор і відшукати кошти на їхнє утримання²⁶.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 135. Арк. 18.

²¹ Ibid. Спр. 310. Арк. 2.

²² До жовтня 1925 р. перебувала у складі Донецької губернії УСРР.

²³ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 793. Арк. 1.

²⁴ Ibid. Оп. 1. Спр. 387. Арк. 19.

²⁵ Ibid. Арк. 2.

²⁶ Ibid. Арк. 2зв.

19 серпня відбулося продовження засідання загальних зборів, де було одногосно ухвалено принципово погодитись із загальними підвалинами канонів, на основі яких діє УАПЦ та затверджено статут громади. Перше українське богослужіння новоствореної парафії було призначено на свято Різдва Богородиці 8/21 вересня 1922 р.²⁷

На основі двох засідань 20 серпня було ухвалено «приговор», де визнавалася належність луганської парафії до УАПЦ, а богослужбовою мовою ставала українська (за перекладами, ухваленими ВПЦР). Обрану парафіяльну раду було розділено на дві частини: парафіяльну раду (Овсієнко, Мойсієнко, Липовенко, Прокопович і Коваленко) та церковно-господарчу комісію (Панченко, Жир і Горбенко)²⁸.

Для остаточного затвердження парафії усі документи були відправлені до ВПЦР, яка затвердила усі рішення й із захопленням привітала організаторів із першим кроком українізації парафій Донеччини, наклавши на протокол наступну резолюцію: «1. Визнать українську православну парахвію в м. Луганському належною до У.П.А.Ц. 2. Вибори предводителя та парахвіяльної ради затвердити. 3. Вітати ініціаторів-фундаторів першої української православної парахвії на Донеччині (підкреслення наше. – Авт.) з початком святого діла і побажати довести його до наміченого кінця. 4. Надіслати вказівки про порядок реєстрації парахвії. 24/XI»²⁹. 25 листопада 1922 р. ухвалою ВПЦР луганська парафія була зареєстрована у складі УАПЦ та затверджені її керівні органи³⁰.

Виходячи з протоколу районного зібрання УАПЦ Донеччини, що відбувся 12 вересня 1923 р., де про луганську парафію доповідав благовісник Кузьма Овдієнко³¹, громаді протягом року так і вдалося офіційно зареєструвати парафію у Луганську. Надалі сліди новоутвореної громади втрачаються й оскільки у подальшому жодної парафії УАПЦ у Луганську так і не було зареєстровано, то схиляємося до думки, що першому благовіснику Грицьку Овсієнку все ж не вдалося до кінця реалізувати свій задум зі створення української парафії у місті. Отже, спроба укріплення парафії УАПЦ Казанського собору (м. Луганська) так і не була успішно реалізована.

Не дивлячись на провал 'першої парафії Донеччини', протягом 1923-1924 рр. автокефальні громади починають все ж таки ширитися на Сході України. Порівняння різних статистичних даних свідчить про майже цілковиту неможливість довідатись точну кількість парафій у досліджуваному регіоні. У цьому розрізі доречно згадати лист митрополита Василя Липківського до о. Корсунського в Америку від 23 липня 1922 р., де він зазначав з приводу статистики: «Подати вам певні статистичні відомості про стан нашої Церкви тепер трудно, бо наша справа зараз не має сталого характеру, знаходиться в процесі зросту і утворення»³². При цьому, як вдало вказує І. Власовський, ситуація із статистикою не покращилася до юридичної ліквідації УАПЦ в 1930 р., хоча

²⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 387. Арк. 17.

²⁸ Ibid. Арк. 15-16зв.

²⁹ Ibid. Арк. 2.

³⁰ Ibid. Арк. 18.

³¹ Ibid. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 9-9зв.

³² Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. 5 кн. Київ, 1998. Том IV. Ч. 1. С. 149.

зрушення у цьому напрямку (розсилка анкет і збирання відомостей) була порушена ВПЦР у 1927 р.

Враховуючи складність і суперечливість статистики (як церковної, так і світської), спробуємо скласти певну картину першої половини 1920-х років на основі даних різних за походженням саме в інституційному плані. Статистичні відомості, що мала ВПЦР на 1 жовтня 1923 р. зводилися до наступного: Донеччина у 1921-1922 рр. не мала жодної парафії і лише в 1923 р. до ВПЦР приєдналися 3 парафії Донецької губернії (Ново-Слов'янський повіт) і 1 парафія Катеринодару (Краснодар, Кубань)³³. Таблиця, що була складена О. Ігнатушею на основі різних джерел, підтверджує ці цифри³⁴. Офіційні дані НКВС УСРР на 1 вересня 1924 р. незначно змінюють уявлення про кількість парафій на Донеччині, подаючи наступні цифри: Бахмутська округа – 2 парафії, Шахтинська – 1, Луганська – 1. Така ж кількість подається і на 1 січня та 1 липня 1925 р.³⁵

Ми звернулися до більш точних статистичних даних, що збереглися у фонді Центрального апарату НКВС, – поокружні парафіяльні списки із даними про час реєстрації статуту та належності до відповідної конфесії за 1923-1925 рр. Оскільки за цей час відбулася як первинна реєстрація статутів (на основі т. зв. двадцятки), так і пізніша перереєстрація (на основі п'ятидесятки), то це дає змогу прослідкувати зміни у конфесійній належності парафій за цей час. Узагальнені відомості показані у табл. 1.

Зазначена таблиця яскраво свідчить, що на Донеччині ідея автокефалії набула свого поширення у сільських україномовних місцевостях. У 1924 р. у Донецькій губернії (без Шахтинської округи, де була 1 парафія) налічувалося 15 офіційно зареєстрованих (!) парафій УАПЦ. Якщо додати парафію у Краснодарі, то загалом церковний край 'Донеччина' об'єднував на початок 1925 р. 17 парафій, що ставить регіон на один рівень з іншими «російськомовними» територіями: Причорноморщиною, Катеринославщиною та Слобожанщиною.

Як же трапилося, що ні статистична звітність ВПЦР, ані подальші узагальнюючі звіти округово-губернського масштабу не показували повну картину поширення українського церковно-визвольного руху на Донбасі? На нашу думку відповідь ховається у трьох площинах: 1) політичній; 2) статистичній, і 3) міжконфесійній.

Що стосується першого аспекту – політичного, то вважаємо, що більшовицька влада робітничого Донбасу цілеспрямовано приховувало у загальних звітах наявність такої кількості «націоналістично-буржуазної УАПЦ». При цьому прикриваючись другою площиною – недоліками статистичного обрахування, перереєстрацією та розрахунком на подальший розрив угоди на користування храмом прихильниками автокефалії. Останній аспект – міжконфесійна боротьба, грав на руку більшовицьким функціонерам, які, з одного боку, зіштовхували УАПЦ з іншими православними течіями і, таким чином, виконували чекістську вказівку: «Щоб вороги топили один одного...»³⁶, а з іншого – руками РПЦ прибирали незручну для пролетарського краю «націоналістичну буржуазію».

³³ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 1зв.

³⁴ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні... С. 144.

³⁵ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. С. 287, 290, 292.

³⁶ Киридон А. «Щоб вороги топили один одного...». Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. 2004. № 6. С. 23-29.

Табл. 1. Кількість парафій УАПЦ у Донецькій губернії у 1923-1925 рр.³⁷

Округа	Населений пункт	Громада	Офіційна кількість вірян	Дата реєстрації статуту	Рік ліквідації громади
Артемівська (Бахмутська)	с. Ново-Слов'янськ	Св. Олександра Невського	635	17.12.1923	1929 ³⁸
	с. Прелестное	Св. Василя	400	11.01.1923	1929 ³⁹
	с. Дружківка	Св. Архистр. Михайла	631	27.02.1923; 21.03.1925	1930
	с. Голубовка	Миколаївська	57	30.01.1924	1925
	пос. Дмитрієвськ (Костянтинівка)	Олексіївська	331	14.02.1925	1925
Луганська	пос. Алмазная	Казанський молитовний дім	313	28.02.1924	після 1925
Маріупольська	с. Хрещатин	Олександро-Невська	141	30.01.1924	після 1926
Сталінська	с. Зуївка	Живоносівська	314	17.12.1923	1925
Старобільська	сл. Бараниковка	Різдва Богородиці	3000	05.04.1924	1926
	хутір Ново-Олександрівка	Миколаївська	770	19.05.1924	1926
	сл. Зеліковка	Вознесенська	255	16.05.1924	1925
	с. Рудово	Троїцька	105	05.04.1924	1925
	с. Городище	Покровська	508	16.05.1924	1925
	с. Ново-Павлівка	Георгіївська	415	05.04.1924	1925

Разом з цим викликає подив, що усі ці парафії (за винятком Бахмутської округи) або ж із запізненням налагоджували зв'язок із ВПЦР, або ж сам адміністративний апарат ВПЦР не встигав упорядковувати статистичні відомості про кількість парафій у різних церковних округах.

Табл. 2. Число парафій УАПЦ у Слобожансько-Донецькій (Харківській) церковній окрузі (1924-1927 рр.) за офіційною статистикою ВПЦР⁴⁰.

Назва великих зборів УАПЦ	Великі Микільські Збори	Великі Покровські Збори	Великі Микільські Збори
Церковна округа	25-30.05.1924 р.	25-30.10.1926 р.	11-13.05.1927 р.
Харківська Донеччиною	3 7+2	24	-
Харківська	-	-	12

³⁷ Складено автором за: ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 968. Арк. 7-25; Спр. 1026. Арк. 2-5; Спр. 1030. Арк. 2-4; Спр. 1068. Арк. 7-10, 17-21; Спр. 1070. Арк. 2-13.

³⁸ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 764. Арк. 22.

³⁹ Прилісненський храм згорів на початку березня 1929 р. – ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 764. Арк. 5-6.

⁴⁰ Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 151-152, 361-362.

Якщо ми подивимося данні таблиці 2 у динаміці, то побачимо явне відставання обліку по Слобожансько-Донецькій (Харківській) церковній окрузі. Якщо припустити, що у звітній доповіді на Великих Покровських Зборах 1926 р. звучали цифри, які ми вивели зі статистики МЕКОСО на 1923-25 рр., то можна вважати, що не менше половини вказаних парафій відносилися до Донецького краю.

Ключовими для поширення українського церковно-визвольного руху були громади Бухмутської (Артемівської) округи Донецької губернії, які зорганізувалися протягом 1923 року. У кінці 1922 р. в поселенні Ново-Слов'янськ утворилася ініціативна громада, яка 28 лютого 1923 р. у приміщенні Олександрівської церкви провела організаційне зібрання «парахвіян Української Православної Парахвії» у кількості 215 осіб. Віряни прийняли низку рішень: про належність парафії до «Української православної автокефальної всенародно-соборноправної Христової церкви»; про відправлення Божих служб і треб «живою українською мовою»; прийняття канонів УАПЦ, прийнятих на Соборі 1921 р.; затвердили статут; обрали членів причту у складі: настоятель – священник Володимир Якович Петров, священник – Михайло Петрович Ступницький, диякон – Федір Йосипович Терашкевич, дяк – Федір Михайлович Романенко та парафіяльну раду у кількості 15 осіб й інші питання⁴¹. 17 березня МЕКОСО⁴² виконкомом Донецької губернії зареєструвало статут громади та губадмінвідділ прийняв рішення передати їй церкву Олександра Невського, що знаходилася при залізничній станції «Слов'янськ». Саме цій парафії, яку митрополит Василь Липківський назвав «воротами Донщини»⁴³, судилося перетворитися на центр автокефального руху на Донбасі.

25 березня на ім'я митрополита Василя Липківського було направлено вітальну телеграму за підписом архп. Олександра Яреценка і настоятеля В. Петрова з повідомленням про відкриття парафії: «Парахвія Ново-Слов'янського Катедрального собору на Бахмутщині вкупі з причетом, архієпископом Слобожанщини Олександром, помолившись за Ваше здоров'я в день відкриття парахвії 25/ІІІ, вітає Вас любий батьку, бажає Вам довгих літ, вітає Всеукраїнську Церковну раду разом [із] сусіднею Спасо-Преображенською Билбасівською парахвією»⁴⁴. Отже бачимо, що поряд (4 км) із новоутвореною Ново-Слов'янською громадою, вже існувала парафія у старовинному козацькому селі Билбасівка. На жаль, парафія проіснувала недовго і в кінці 1924 р. перейшла до тихонівців⁴⁵.

Протягом 23 березня 1923 р. і по 3 лютого 1925 р. церква була у цілковитому користуванні української громади. За цей час у житті громади були як підйоми, так і падіння. На районному церковному зібранні 12 вересня 1924 р. благовісник Донеччини Овідієнко давав досить оптимістичну картину, зазначаючи: «1) рух в бік приєднання православних українців на районі, і взагалі на Донеччині, до УАПЦ досить жвавий; 2) намічається невдовзі відкриття парахвій УАПЦ в таких місцях: м. Слов'янську, Дружківці, Яковлевці, Краматоровці, Шаховій, Золотому Колодязі і м. Луганську... [всюди] закладені організаційні гуртки автокефалістів, майбутні

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 156-157зв., 183.

⁴² МЕКОСО – Міжвідомча комісія у справах товариств і спілок при виконкомах.

⁴³ *Липківський Василь*, митр. Відродження Церкви в Україні 1917-1930. Торонто: «Добра книжка», 1959. С. 83.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 2.

⁴⁵ *Ibid.* Ф. 5. Оп. 2. Спр. 968. Арк. 12.

фундатори; 3) в той же час тихоновців вживають всіх зусиль стати на перешкоді до піднесення руху в бік автокефалії...»⁴⁶. При цьому боротьба із тихонівськими громадами виходила у цей час на передній план, загрожуючи самому існуванню парафій УАПЦ.

На цьому ж зібрання виникла ідея на основі Ново-Слов'янської парафії утворити Донецьку краєву церковну раду. Це було пов'язано із реформуванням адміністративно-територіального устрою УАПЦ. 1 квітня 1924 р., у зв'язку із введенням у 1923 р. нової державної системи адміністративно-територіального поділу (губернія-округа-район) митрополит Василь Липківський вніс новий «Проект сталого адміністративно-територіального поділу УАПЦ», згідно якому УАПЦ поділялася на церковні краї на чолі з Краєвими Церковними Радами (КЦР) та архієпископами краю.

Церковні краї відповідали державним губерніям, але могли в інтересах церкви робитись і деякі відмінності. Кожна КЦР повинна була точно встановити межі свого краю, які затверджує Крайовий Церковний Собор. На чолі церковної округи стояла Округова Церковна Рада, що мала право мати свого округового єпископа⁴⁷.

До ідеї створення Донецької крайцеради підштовхувала і Слобожанська крайцерада, направивши до Ново-Слов'янська лист, де «поставила Донецьку церкву перед неспроможністю їй – Слободкрайцераді, надалі керувати життям Донкрайцеркви і необхідності останньої утворювати свої краєві церковні органи»⁴⁸.

Окрім того, ще 3 серпня громада звернулася до архієпископа Слобожанщини Олександра Ярещенка, який опікувався парафіями Донеччини, із проханням направити до них постійного єпископа. Вибір слобожанського кормчого зупинився на архієпископі Миколі Пивоварові, якому 6 серпня було відправлено телеграму із запрошенням «завітати гостем до Слов'янську на Дон, і там, по заклику Слов'янської церкви, тимчасово архіпастирські попрацювати...»⁴⁹.

13 серпня архієпископ Микола вже був у Харкові, де його зустрів архп. Олександр, зазначивши, що «рекомендує [його] як кандидата на постійне служіння і доручає перевести роботу по утворенню Донецького краєвого церковного осередку»⁵⁰. Архп. Микола писав у своєму листі до ВПЦР від 2/15 серпня 1924 р.: «Слов'янська церква зустріла мене радо і виявила на першому ж прилюдному засіданні своєї Парцеради 1/14-VIII-ц.р. великий нахил й рішення уже і зараз мене трактувати не як гостя, а як постійного свого керовника, при чому, характерно, в відповідь на мій заклик придивитись на мене, я щасливий був почути відповідь: “Ми – сусіди з Катеринославом, знаємо Ваше життя там, і та любов і пошана Катцеркви, про яку ми чули на власні уші, той жаль по Вас, який висловлюють брати катеринославці, розсіюють всякий сумнів щодо Вашої особи, і тому ми просимо Вас зараз же погодитись бути нашим”»⁵¹. Архп. Микола подякував за довір'я і погодився тимчасово (оскільки його єпископство у той же час вирішувалося й Одеською крайцерадою) попрацювати у Ново-Слов'янську.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 9-9зв.; Ф. 5. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 101зв.-102.

⁴⁷ *Балягузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр.... С. 71.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 9зв.; Ф. 5. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 102.

⁴⁹ *Ibid.* Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 1зв.

⁵⁰ *Ibid.* Арк. 1зв.

⁵¹ *Ibid.* Арк. 1зв-2.

Одночасно, у тому ж листі архієпископ сподівався все ж залишитися, бо «справа нашої Церкви на Донеччині в дуже доброму стані, нарід – щиро релігійний, горить національним почуттям, церковні працівники – повні енергії до благовістя, атмосфера навколо – сприяюча, вогники на далеку парафію засвічені, рух іде жваво і, коли Бог судить мені повернутися з Одеси до Слов'янську, коли Він укаже мені тут бути, О я вірю, що за його святою допомогою я зумію принести плід»⁵².

Як відомо, архп. Микола Пивоваров не затримався в Одесі⁵³, і вже 11 жовтня 1924 р. у Ново-Слов'янську пройшло засідання розширеного пленуму тимчасової Донецької Краєвої Церковної Ради, де вирішувалося питання заснування постійної Краєвої ради та єпископа Донеччини.

До прийняття рішення по вказаним вище питанням було заслухано доповідь священника Юхима Шишканова «Про стан церковної справи в сс. Дружківці і Шаховій» і повідомлення з місць. Загалом виступи були досить оптимістичні. Ю. Шишканов повідомив про велику ймовірність приєднання до УАПЦ громади у с. Дружківка, а інші представники доповіли, що «є цілковита надія на скоріє приєднання собору м. Слов'янську... така надія є і відносно: Краматорівки, Яковлевки, Віровки, Константинівки»⁵⁴. Архп. Микола доповів, що подорожуючи до Слав'янську та залишившись на ніч у Лозовій, де мав бесіду із церковними діячами та духовенством, як попросили надіслати їм благовісника.

Заслухавши доповіді, рада «констатувала наочність великого руху на Донеччині в бік УАПЦ, прохати всіх, кому дорога справа УАПЦ, сприяти цьому рухові, а всечесного о. Миколая – одвідати с. Дружківку на день Покрови»⁵⁵.

Наступною була доповідь голови тимчасової Крайради А.С. Шестопала «Про скрутний грошовий стан Ново-Слов'янської кафедральної парафії, про байдужість до справи, що помічається в останні дні». У зв'язку із скрутним фінансовим становищем, доповідач пропонував переглянути питання: «чи дійсно є потреба утворювати Донецький церковний край з власними краєвими органами й чи є до того спроможність коштами й працюючими силами?» із ремаркою, що «справу треба обміркувати як найуважливіше й найсурйозніше»⁵⁶.

У відповідь на скептичні (а можливо й реалістичні) зауваги голови Крайцерради, зібрання, окрилене попередніми виступами, відкинуло опасання голови: «Заслухавши голос Донецької Церкви, що його висловили представники всіх тих місць, де є вже українські парафії УАПЦ й де ще тільки розгорівся огонь автокефального руху та утворились міцні й активні ініціативні гуртки автокефалістів, голос яких констатує, що: а) автокефальний рух дійсно розгорівся на Донеччині, б) що всі зовнішні обставини сприяють поширенню УАПЦ в краю, в) що в грошовій скруті на допомогу кафедральній Ново-Слов'янській парахвії готові прийти і прибудуть, щодо утримання єпископа, зараз же всі ініціативні гуртки, г) що в дійсності байдужості до справи УАПЦ немає, що вона видається тільки через те, що всі працівники якраз зайняті зимовими заготовками, а надалі візьмуться зо всею енергією за справу...», та прийняло оптимістичне рішення: «Знову підтвердити всі попередні постанови щодо утворення Донецького

⁵² ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 2.

⁵³ *Балягузова О.Ю.* Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр.... С. 69-71.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 4-5.

⁵⁵ *Ibid.* Арк. 5.

⁵⁶ *Ibid.* Арк. 5-5зв.

церковного краю, які були винесені на підставі одмовлення Слободкрайцеради надалі керувати Донецькою церквою (лист з 4/VIII-924, ч. 99) і утворити власні Донецькі краєві церковні органи: крайцераду і архієпископію⁵⁷.

З прийняттям остаточного рішення по утворенню донецького церковного центру, приступили до обрання краєвого архієпископа і Крайцеради. Оскільки архп. Миколай Пивоваров не відмовився від пропозиції районної церковної ради від 12 вересня 1924 р. стати на чолі Донеччини, то зібрання постановило обрати архп. Миколая «постійним архієпископом Донецької церкви з титулом архієпископа Донецького і Слов'янського». Місцеперебуванням краєвого архієпископа пропонувалося м. Слов'янськ, якщо вдасться заснувати там окрему парафію УАПЦ, але кафедральним собором оголошувалася церква св. Олександра Невського у Ново-Слов'янську. Утримання архієпископа планувалося здійснювати за рахунок всіх парафій Донеччини на основі щомісячних внесків⁵⁸.

Склад Краєвої церковної ради вирішили не змінювати й зберегти у тому вигляді, кого було обрано на районному зібранні 12 вересня, а саме: А.С. Шестопал (голова), П.П. Марипулець (заступник голови), священник Ю. Шишканів (секретар), Лавревський (скарбник) і 9 членів та по одному представнику від кожної парафії УАПЦ⁵⁹.

25 жовтня 1924 р. на засіданні Малої Ради ВПЦР було затверджено створення Церковної Ради Донеччини, як тимчасової, до обрання її Крайовим Собором. Більш жорстко ВПЦР підійшла до виборів єпископа: вибори не були затверджені й вирішення цього питання покладалося на майбутній Крайовий Собор Донеччини⁶⁰. На жаль, Собору так і не судилося зібратися по двом, на нашу думку, ключовим причинам: 1) неспроможність перспективних громад, що тяжіли до УАПЦ, зорганізуватися та зареєструватися і, 2) загострення міжконфесійного протистояння в результаті якого було втрачено більшість вже зареєстрованих парафій (див. статистику вище) і тимчасова втрата «кафедрального собору» Донеччини у Ново-Слов'янську, про що оповідується далі.

Планомірний розвиток української парафії, що відбувався протягом року, був перерваний початком затяжного міжконфесійного конфлікту із РПЦ. 6 квітня 1924 р. у Ново-Слов'янську зорганізувалася «тихонівська» громада РПЦ, яка подала заяву до Донецького виконкому про передачу їм Ново-Слов'янського собору⁶¹. Донецький губадмінвідділ, вважаючи, що храм треба залишити за автокефалістами, при цьому не бажаючи брати на себе таке рішення, направило справу до НКВС УСРР. Центральний відділ культів, розглянувши справу, 10 листопада 1924 р. за № 4818/с направив до Донецького адмінвідділу своє рішення: надати церкву у спільне користування. Громада УАПЦ категорично відмовилася від спільного користування⁶².

Місцева влада, яка можливо не бажала бачити автокефалістів у Ново-Слов'янську, скористалася непоступливістю громади і 5 лютого 1925 р. передала тихонівській громаді Олександро-Невський храм, відібравши його у вірян УАПЦ.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 5-5зв.

⁵⁸ Ibid. Арк. 5зв.-6.

⁵⁹ Ibid. Арк. 6-6зв.

⁶⁰ Ibid. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 98.

⁶¹ Ibid. Арк. 139-140.

⁶² Ibid. Арк. 126, 134-135, 144.

Позбавлення храму викликало обурення серед останніх, які відразу телеграфно поскаржилися на дії місцевої влади, а 20 лютого 1925 р. подали скаргу до ВУЦВК, зазначаючи: «“Тихоновці” крім нашого собору ще користуються трема церквами у м. Слав'янську, а ми українці на своїй рідній землі лишені змоги задовольняти свої релігійні потреби на своїй рідній українській мові... Ми робочі та служачіе транспорта проти іздівательств і пригноблення над нами і нашої української релігійної культурой, требаємо негайно повернення нам нашого українського автокефального Олександро-Невського собору. *Уповноваженіе від робітників транспорта Слав'янського узла*»⁶³ (орфографію оригіналу максимально збережено, підкреслено у документі). Також громада телеграфно повідомила, що «тихоновці заборонили [в] церкві відправити панахиду [на] свято Шевченка, сьомого лютого кощунственно позривали рушники, переосвячували собор. Протестуємо проти пригнічення Української релігійної культури»⁶⁴.

Для отримання більшого тиску на владу, 27 лютого 1925 р. уповноважені громади Полікарп Марапуля і Дмитро Кравчуновський направили заяву від імені донбаський робітників заяву до голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря. Останній наклав резолюцію: «Думаю, що треба дати телеграму, щоб церкву віддали. 28/ІІ. В. Чубар»⁶⁵. Загалом, вищезазначена заява яскраво свідчить про ті антиукраїнські віяння, які були поширені у більшовицькому середовищі тогочасного Донбасу.

Одночасно із потоком скарг і заяв, справа храму пройшла усі інстанції виконавчих органів влади УСРР, не знайшовши спільного рішення. Так, відділ культів НКВС, підтримуючи думку В. Чубаря, прийняв рішення переглянути свою попередню думку від 10 листопада 1924 р. і «названу церкву залишити у винятковому користуванні автокефалістів». Але це рішення було заблоковане Всеукраїнською антирелігійною комісією (ВАК), яка винесла рішення направити спеціального представника від Центру для з'ясування усіх деталей на місці «щоб уникнути неправильного рішення»⁶⁶.

14 березня 1925 р. Мала Президія ВУЦВК заслухала «прохання релігійної громади автокефалістів про передачу їм собору в м. Ново-Слов'янську» (доповідав заступник наркома НКВС УСРР М.О. Черлунчакевич). Ймовірно НКВС запропонував передати церкву тихоновцям, оскільки питання було зняте з обговорення з дорученням «НКВС переглянути своє рішення в цій справі, сприймаючи на увагу те, що в Ново-Слов'янську мається чотири церкви, з яких три знаходяться у віданню тихоновців. Окрім того, запитати погляд в цій справі місцеві органи влади»⁶⁷.

24 березня 1925 р. Мала Президія повторно заслухала справу ново-слов'янської громади та запропонувала Донецькому губадмінвідділу Олександро-Невську церкву автокефалістам не передавати, а задовольнити прохання шляхом передачі їм одної із трьох церков м. Слов'янська. Не дивлячись на рішення ВУЦВК і подальше наполягання на цьому варіанті, місцева влада 18 червня 1925 р. все ж передала храм громаді УАПЦ, яка володіла ним до 20 серпня. Останнє викликало незадоволення Наркомюсту та генпрокуратури УСРР, які почали вимагати

⁶³ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 116-116зв.

⁶⁴ Ibid. Арк. 4, 89; Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 524. Арк. 17-19.

⁶⁵ Ibid. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 118.

⁶⁶ Ibid. Арк. 126-128.

⁶⁷ Ibid. Арк. 87, 104.

виконати рішення ВУЦВК від 24 березня. Після усіх перепитів, 26 червня ВУЦВК переглянув своє рішення і повернувся до ідеї про спільне користування церковною спорудою. 4 серпня храм було поділено між тихонівською й автокефальною громадами із пропорції 2 до 1: два престоли громаді РПЦ, а один – УАПЦ. Будівля була розділена перегородкою й автокефальна частина названа на честь святителя Миколая⁶⁸. Подальші спроби громади УАПЦ отримати храм у цілковите користування не дали результатів. Зрештою, протистояння громад тривало до ліквідації обох громад у 1930 р.

Але не всі змогли вибороти навіть почергове користування храмом. Як свідчить таблиця 1, 7 з 15 громад припинили своє існування унаслідок міжконфесійного протистояння. Так, Миколаївський храм у с.Голубовка Попаснянського району Артемівської округи перейшов у 1925 р. до обновленців, а Олексіївська церква у Костянтинівці того ж року перейшла у спільне користування обновленців та соборно-єпископців (іоанікіївців). У Сталінській окрузі єдина церква УАПЦ у с.Зуївка Зуївського району у кінці 1924 – на початку 1925 р. була захоплена тихонівцями.

4 храми були втрачені у Старобільській окрузі. Вознесенська (слобода Зеліковка) та Покровська (с.Городище) церкви Біловодського району перейшли до обновленців, а Троїцька (с.Рудово) та Георгіївська (с.Ново-Павлівка) церкви Білокуракінського району отримали у користування тихоновці.

Таким чином, етап становлення парафіяльної мережі на Донбасі був неоднозначним. З одного боку, він показав наявність серед української людності Донеччини бажання мати національно-орієнтовану церкву. Про це свідчить мережа парафій, яка постала протягом 1923-1924 рр. на цих теренах. З іншого – сильні позиції прихильників ортодоксальної РПЦ, певне несприйняття «олександрійського» способу висвячення єпископату та протидія більшовицької влади призвели до зникнення 50% парафій у кінці 1924 – першій половині 1925 р. Останнє вплинуло на те, що церковному активу так і не вдалося зібрати Крайовий Собор і остаточно сформувану Донецьку Краєву Раду й обрати єпископа, а втрата Ново-Слов'янського храму фактично поховала цю ідею у зародку.

ПАРАФІЇ УАПЦ У СКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОКРУЖНОЇ ЦЕРКОВНОЇ РАДИ (1925-1930 РР.).

Своєрідна межа першого та другого етапів розвитку УАПЦ у Слобожансько-Донецькому краї пов'язана з двома ключовими подіями: оновленням адміністративного районування церковної структури УАПЦ та зміною її керівника.

3 червня 1925 р. урядом УСРР було офіційно оприлюднено постанову «Про ліквідацію губернь й про перехід на трьохступеневу систему управління»⁶⁹, за якою ліквідовувався губернський устрій й основною регіональною адміністративною одиницею стала округа.

У кінці 1926 р. на підставі ухвали Великих Покровських Зборів УАПЦ 25-30 жовтня 1926 р. було здійснено новий розподіл УАПЦ на церковні округи «без порушення меж державних округ і районів». Щодо східного регіону, то усі округи Слобожанщини та Донеччини об'єднувалися в одну церковну округу під назвою «Харківська»⁷⁰.

⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 233. Арк. 33-34, 41, 59-61, 64, 69-71, 74.

⁶⁹ Про ліквідацію губернь і про перехід на трьохступеневу систему управління (№ 233), 3 червня 1925 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1925, 20 червня. Ч. 29-30. Відділ перший. С. 435-437.

⁷⁰ *Власовський І.Ф.* Нарис історії Української Православної Церкви... С. 140.

У 1926 р. Слобожансько-Донецька округа залишилася і без свого очільника – архієпископа Олександра Яреценка (на Великих Покровських Зборах 1926 р. вона вже зазначалася як вакантна).

Архп. Олександр попав у поле зору чекістів вже у 1922 р. Поступово накопичуючи агентурні матеріали, що компрометували архієпископа, 12 серпня 1924 р. у ДПУ було прийнято рішення завести на нього карну справу⁷¹. Контроль за харківським архієреєм посилювався, йому все частіше обмежували право виїзду за межі Харкова, майже на кожній службі був присутній агент ДПУ. Вже на початку 1926 р. у висновках до своєї доповіді «Релігійні угруповання на Україні (станом на січень 26 р.)» представник Секретного відділу ДПУ Сергій Карін зазначив: «Арх. Яреценка, еп. Шараєвського і голову ВПЦР Потієнка необхідно піддати адмінвипуску за межі УСРР»⁷².

Останньою краплею для прийняття такого рішення стала доповідь архп. Олександра 18 березня 1926 р. на п'ятиріччя існування Харківської парафії, де «архієп. Олександр якось висловився необережно про утиски влади» (писав митрополит Василь Липківський у своєму листі до архп. Іоанна Теодоровича в США від 11 листопада 1926 р.)⁷³. Наступного дня на стіл уповноваженому Секретного відділу ДПУ УСРР С. Каріну ліг рапорт чекіста Бордона, який у деталях описав проповідь архієпископа⁷⁴. Вже через 10 днів було вирішено припинити слідчі дії та прийнято постанову: «Зважаючи на контрреволюційні виступи обвинуваченого Яреценка О.Г., які не припиняються та спрямовані проти існуючого ладу, запобіжний захід – підписку про невіїзд з м. Харкова, вважати за необхідне змінити, замінивши утриманням під вартою, аж до моменту виїзду до місця висилки»⁷⁵.

1 квітня 1925 р. архп. Олександра було заарештовано і 4 червня Особлива Нарада при Колегії ОДПУ СРСР постановила вислати його до Середньої Азії. Вищезгаданий лист В. Липківського згадує, що спочатку 22 квітня Яреценка відправили до Москви (до Бутирської тюрми він попав 29 квітня), а 9 червня його було звільнено та відправлено в Ташкент. Цікавим є те, що після звільнення 30 липня 1929 р., архп. Олександр, не дивлячись на надання права вільного проживання на всій території СРСР, залишився у Ташкенті⁷⁶. З висланням архп. Олександра Харківщина та Донеччини втратили одного з найкращих очільників УАПЦ, який, за словами митр. Василя Липківського, був «Добрий проповідник, ідейний церковний працівник та мужній оборонець УАПЦ проти впливів комуністів у лоні УАПЦ»⁷⁷.

На 1 січня 1926 р. на території Донбасу діяло не більше 5-7 парафій, що пов'язували себе з УАПЦ: в Артемівській окрузі – 3 (Ново-Слов'янська, Дружківська та Прелесненська), Луганській – 1 (посьолок Алмазний, нині територія міста Кадіївка), Маріупольська – 1 (Хрещатинська) і Старобільська – 2 (Баранниківська та Ново-Олександрівська).

⁷¹ Бойко Д., Бухарева І., Кокін С., Кулаковський П. (упорядн.). Священники Української автокефальної православної церкви під репресивним тиском тоталітарного режиму. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1 (28). С. 18.

⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 2. Арк. 112.

⁷³ Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви... С. 147.

⁷⁴ Бойко Д., Бухарева І., Кокін С., Кулаковський П. (упорядн.). Священники... С. 20-21.

⁷⁵ Ibid. С. 25.

⁷⁶ Ibid. С. 32-34.

⁷⁷ Липківський Василь, митр. Відродження Церкви в Україні 1917-1930... С. 174.

Певний час східноукраїнські парафії залишалися без очільника й лише восени 1926 р. це питання було зрушене з місця. 10 листопада 1926 р. голова Округової комісії по унормуванню життя Слобожанської церкви, благівісник, протоієрей Леонтій Юнаков (Юнаків) скликав засідання, де було прийнято рішення про скликання Округового Собору на 30 листопада – 1 грудня 1926 р. Одним із питань Собору було обрання єпископа⁷⁸.

До пришвидшення вирішення зазначеного питання підштовхувало і керівництво УАПЦ. 16 листопада 1926 р. відбулося засідання ВПЦР, де з подачі єп. Петра Ромоданіва констатували, що «майже всі округи потребують унормування їх життя; одні округи не мають певних територіальних меж, другі потребують налагодження духовного керівництва, в деяких не унормований матеріальний стан єпископських кафедр і т.ін.». При цьому щодо Харківської церковної округи відмічалось наступне: «Харківська церковна округа, що складається з усіх округ Слобожанщини й Донеччини, духовного керівника не має. Всеч. арх. Ярещенко, що перебуває за межами України, до цього часу не відмовився від Харківської єпископської катедри, тому справа з набуттям єпископа занадто ускладнюється.

УХВАЛИЛИ: Констатувати тяжкий стан Слобожанської церкви в справі вищого духовного керівництва...»⁷⁹. Тоді ж було прийнято рішення повідомити про цю ситуацію архп. Олександра Ярещенка.

Збори Харківсько-Слобожанської УАПЦ 30 листопада – 1 грудня 1926 р. виявилось вкрай напруженими. На зібранні були присутні 38 делегатів, зокрема 26 мирян, серед яких представники парафій Донбасу: Прелісненської, Слов'янської, Дружківської та Костянтинівської. Депутати розповіли про свої успіхи та труднощі на шляху церковного будівництва, зокрема про матеріальні проблеми, суперечки з владою, боротьбу з представниками інших конфесій за храмові приміщення, нечисленні внутрішні чвари. Збори прийняли до відома Статут УАПЦ та ухвалили вжити заходів для якнайскорішої його реєстрації, обрали ОЦР, її Суд та ревізійну комісію, а на посаду округового благівісника було обрано священника Анатолія Ляхна⁸⁰.

Найгостріші дискусії постали під час обговорення кандидатур на Харківську кафедру. Прот. Юнаків, якого місцеве духовництво активно висувало на Харківсько-Слобожанського єпископа, клопотався про збереження цієї кафедри за репресованим арх. Олександром. На зборах була оголошена скорботна відозва останнього до парафіян: «Ніколи не забуду Вас в своїх молитвах до Бога й зараз благаю Всевишнього про одне, що[б] Він сподобив мене хоч раз до смерті глянути на рідну землю, побачитись і поєднатись з Вами в натхненій молитві до Нього за рідний край». У відозві до кліру арх. Олександр просив духовництво співпрацювати з новим єпископом⁸¹.

Прот. Юнаків повторно відмовився від кафедри, те саме зробив прот. Кочет, врешті-решт залишилося дві реальні кандидатури – єп. Полтавського Юрія Жевченка та арх. Чернігівського Івана Павловського, між якими збори зробили вибір на користь останнього.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 387. Арк. 7.

⁷⁹ Ibid. Арк. 15.

⁸⁰ *Майстренко В.С., Корнев О.В.* Українська Автокефальна Православна Церква... С. 147.

⁸¹ Ibid. С. 147-148.

Присутній на зборах єп. Марко Грушевський так характеризує й описує хід Харківського Собору: «Робота Собору полягала в освітленню стану церкви всієї округи, в обранню єпископа та нового складу Округової Ради і взагалі в унормуванні церковного життя в м. Харкові, а разом і в усій окрузі. Але вся увага Собору зосереджувалася коло питання по обранню Єпископа для Харківщини та Слобожанщини...

Атмосфера була згущеною і до Собору. На Соборі ж вона згустилась до важкого гніту на душах всіх і кожного... І тільки любов до рідної всієї УАПЦеркви перемогла любов і рахунки персональні. І тільки потреба во ім'я розцвіту всієї церкви українського народу поступитись персональними вимогами, хоч і самими найплатонічнішими та з юридичного боку неформальними, вивела Собор з давлучости духу і полегшала працю»⁸².

Не дивлячись на таку «гнітючу» атмосферу обрання єпископа, вибори все ж таки відбулися. 17 грудня того ж року ВПЦР затвердила рішення ОЦР та направила Івану Павловському листа, де просила «негайно від'їхати до м. Харкова й приступити до архіпастирського служіння на Харково-Слобожанській кафедрі»⁸³. З того часу і до самої ліквідації УАПЦ у 1930 р. Слобожансько-Донецька кафедра належала арх. Івану Павловському, який, як стверджують харківські дослідники В. Майстренко та О. Корнеєв, за неповні 3 роки досяг значних успіхів у розбудові своєї єпархії, чому сприяли як його особисті якості, так і «підготований здійснюваною більшовиками з 1923 р. "українізацією" ґрунт»⁸⁴. Натомість В. Липківський досить холодно відзивався про новообраного очільника Слобожанщини та Донеччини, стверджуючи, що той цілком влаштував владу, бо був «завжди готовим комсомольцем» і «своєю людиною для Карина», діючи відповідно до вимог і бажань ДПУ⁸⁵.

Якщо питання виборів єпископа завершилося позитивно, то загальна ситуація з парафіями на Донбасі виглядала менш оптимістичною. Від імені Прелісенської та Слово'янської парафій виступив священник Іларіон Мельниченко, який на той час служив у Ново-Слово'янській громаді. У своїй доповіді священник відзначив, що Прелісенська парафія у «надзвичайно сумному стані й вимагає якнайскорше допомоги й великої праці. Парахвіяльний свящ.[енник], по своїй старости допомогти й провадити працю не може. До цього часу ще майже не проведена українізація церкви, бо немає тих людей, що взялися б за цю справу. Життю парахвії занадто перешкоджають неунормовані взаємовідносини між Церквою й місцевою владою. Матеріальний стан занадто тяжкий». І далі доповідач закликає: «Майбутня Окр.[угова] Церковна Рада повинна вжити самих рішучих заходів аби спасти цю парахвію»⁸⁶.

Щодо Ново-Слово'янської парафії, то І. Мельниченко дещо оптимістичніше змалював її стан, зазначивши, що парафія мала 1 200 вірян. «Головним боєм» священник вважав несправедливий поділ храму між автокефалістами та тихонівцями (про це автор писав раніше). Унаслідок цього розділення, де громада УАПЦ займала лише третину храму, парафія переживала матеріальну скруту,

⁸² ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 387. Арк. 21.

⁸³ Ibid. Арк. 59.

⁸⁴ Майстренко В.С., Корнеєв О.В. Українська Автокефальна Православна Церква... С. 148.

⁸⁵ Липківський Василь, митр. Відродження Церкви в Україні 1917-1930... С. 198, 220.

⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 387. Арк. 23зв.

оскільки храм не міг умістити усіх бажаючих під час служби. На нашу думку, особливо це відчувалося у часи великих свят, коли збиралися пожертви та продавалися свічки. Виходом із цієї ситуації священник вважав «повернення храму у повне користування Автокефальній Українській парахві»⁸⁷.

Священник Дружківської парафії Андрій Жорняк на початок зібрання запізнився і на зборах було зачитано його листа. В останньому зазначалося, що парафія втратила свій храм, який було передано СЄЦ (іоанікієвцям). Разом з тим, повідомляв, що боротьба за молитовню триває і була надія про повернення будівлі у найближчій перспективі.

Костянтинівську громаду представляв мирянин Оверко й змалював ситуацію, що була дотична до дружківської. Храм було відібрано та передано СЄЦ і тому віряни не мали «змоги молитись у своєму храмі на своїй рідній мові». Громада просила ОЦР посприяти у поверненні молитовні хоча б на паритетних началах, тобто розділити храм з іоанікієвцями⁸⁸.

Отже можна констатувати, що ситуація у парафіях УАПЦ Донеччини протягом 1925-1926 рр. значно погіршилася. Громади почали втрачати храми у міжконфесійній боротьбі. Вірогідніше за все, представники СЄЦ, які теж виступали за українізацію богослужінь, але були захищені від звинувачень у «самосвятстві», розколювали національно орієнтовані громади Донбасу, вибиваючи ґрунт з-під ніг провідників УАПЦ.

З прибуттям до Харкова новообраного єпископа, ситуація в Округовій церкві почала виправлятися. Після ознайомлення за справами у парафіях, архп. Іван Павловський 16 лютого 1927 р. провів Пастирську нараду духівництва «Слобожансько-Донецької церкви» та Пленум ОЦР, на якому відзначено певні успіхи у налагодженні церковного життя. Так, зокрема, о. Андрій Жорняк з Дружківки відзначав, що громада повернула свій храм на умовах почергового користування з вірянами СЄЦ. При цьому зберігалася «надія, що іоанікієвська громада... в скорому часі зліквідується»⁸⁹. Після обговорення доповідей з місць одноголосно було прийнято резолюцію, яка передбачала: 1) встановлення сталих організаційних взаємовідносин поміж ОЦР і парафіями; 2) звернення уваги на підупалі парафії та всебічну допомогу їм з боку ОЦР; 3) прохання настоятелів і ради парафій своєчасно інформувати ОЦР про ріст автокефальних громад у суміжних їм неукраїнських парафіях. Новопризначеним ієрархом акцентувалася увага на розширенні експансії УАПЦ на Слов'янщині та Донеччині⁹⁰.

29-30 вересня 1927 р. відбувся черговий Округовий Церковний Собор «Харківсько-Слобожансько-Донецької Церкви» (саме така назва вказана у протоколі зборів⁹¹), де вказувалося на покращення ситуації з парафіями. Зокрема відзначалося, що відбулися позитивні зміни у громаді с. Прелісне, яка нарешті обрала парафіяльну раду, і за останній час «почав налагоджуватися зв'язок» між ОЦР і парафією⁹². Отже, ми бачимо, що окремі рішення округових зборів все ж таки поступово втілювалися у життя.

⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 387. Арк. 23зв.

⁸⁸ Ibid. Арк. 24.

⁸⁹ Ibid. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 185. Арк. 2-3.

⁹⁰ Ibid. Арк. Ззв.-4; *Майстренко В.С., Корнев О.В.* Українська Автокефальна Православна Церква... С. 148-149.

⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 387. Арк. 64.

⁹² Ibid. Арк. 71зв.

Протягом 1926-1927 рр. відбувалося протистояння у трикутнику ВПЦР-ДПУ-ОЦР щодо офіційної назви Округової церкви. Більшість документів другої половини 1926 –1927 рр. використовують назву округи як «Слобожансько-Донецька ОЦР», яка, втім, зустрічала рішучу протидію органів влади. У результаті претензій останньої, які, ймовірно, трансливалися через ДПУ, зазначене питання було винесено на розгляд ВПЦР. 21 січня 1927 р. Президія ВПЦР заслухала доповідь єп. Петра Ромоданова, де він зазначав, що Харківсько-Слобожанська ОЦР «винесла ухвалу, аби архієпископа Іоанна Павловського поминати на службах архієпископом “Слобожансько-Донецьким”, а не “Харківським” і ця ухвала *нервує Уряд і деяку частину громадянства*» (курсив наш. – Авт.). У результаті ВПЦР вимагала від Харківської ОЦР поминати архп. Івана Павловського як «Архієпископа Харківського та Слобожанського», а не з титулом «Слобожансько-Донецького»⁹³.

Разом з тим, у листуванні ВПЦР та ОЦР до кінця 1927 р. прослідковується майже цілковите використання назви «Слобожансько-Донецька ОЦР»⁹⁴. Лише після Другого Всеукраїнського Собору УАПЦ за ОЦР закріплюється назва «Харківська», що прослідковується за протоколами ради до кінця 1929 р. В той же час, у 1929 р. ОЦР знову почала періодично користуватися старим штампом з назвою «Слобожансько-Донецька».

Окремо хотілося б відзначити ще одну особливість розвитку УАПЦ на Сході відносно періоду 1924-1927 рр. Це абсолютне відмежування духовенства та парафіян від розколу в УАПЦ, пов'язаному з короткочасним (але болісним для авторитета та міцності церковної структури) періодом існування Діяльно-Христової Церкви⁹⁵. Про повне відмежування від ДХЦ архп. Олександр Ярещенко сповістив ВПЦР ще 31 жовтня 1925 р. Обурюючись «ганебним виступом» ДХЦ проти ВПЦР та УАПЦ, 28 жовтня 1925 р. Харківсько-Слобожанська ОЦР провела засідання на якому висловила «повне довір'я Президії ВПЦР» та пообіцяла їй повну та усесторонню підтримку.

Дії ДХЦ були цілковито засудженні: «*Намагання чужого для УАПЦ церковного угруповання під назвиськом «Діяльна Церква» на Київському з'їзді 20-21 жовтня 25 р. узурпувати права й обов'язки Президії ВПЦР в УАПЦ через захоплення в свої руки без волі Церкви прерогатив каноничного обраного Церквою по Канонам її та юридично правомірного – обраного з відому й дозволу Радвлади – Вищого керуючого органу УАПЦ, визнати хибним, незаконним і аморальним вчинком.*

Намагання... підірвати довір'я вірних УАПЦ до Президії ВПЦР, обвинувачуючи останню в контрреволюційности і політичній неблагонадійности, *визнати провокаційним злосним наклепом на УАПЦ, за який відповідальність несе Президія з'їзду “Д[Х]Ц”* (курсив наш. – Авт.)»⁹⁶.

Отже бачимо, що розкол ДХЦ не знайшов свого відгому на теренах Слобожансько-Донецької округи, завдячуючи, ймовірно, стійкості та рішучій позиції її очільника Ярушевича.

⁹³ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 387. Арк. 38.

⁹⁴ Ibid. Арк. 45, 47, 50, 58 і т.д.

⁹⁵ Діяльно-Христова Церква (ДХЦ) – православна конфесія, що була створена на основі братства «Церква жива», яке діяло при УАПЦ. Існувала протягом 1924-1927 рр. за підтримки ДПУ. Після зміщення з посади митрополита Василя Липківського та переобрання ВПЦР, ДПУ відсторонилася від ДХЦ. Не маючи «державної підтримки», прихильники ДХЦ 8 листопада 1927 р. офіційно злилися з УАПЦ.

⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 251. Арк. 43-44зв.

1928-1929 рр. не відзначилися для парафій УАПЦ Донеччини особливими подіями й, у деякій мірі, їх можна назвати стабільними. Конфлікт усередині УАПЦ було улагоджено шляхом повернення та самоліквідації ДХЦ. Менш конфронтаційними стали і взаємовідносини з владою, яка була задоволена усуненням від керівництва митрополита Василя Липківського та переобранням занадто «самостійної» ВПЦР. Конформістська позиція архп. Івана Павловського забезпечила і спокій Харківський ОЦР, куди входили і парафії Донбасу.

Разом з тим на теренах ОЦР спостерігалася у цей час недостача священників, яких запрошували з усієї України. Так, на об'єднаному засіданні Харківської ОЦР та Миколаївської парафіяльної кафедральної ради м. Харкова від 4 квітня 1928 р. обговорювалося питання «Про винайдення кандидатів на священників з огляду на недостачу священників в Харківській округовій церкві». У результаті обговорення зазначеного питання прийшли до висновку, що необхідно звернутися до наради духівництва, що вони «відшукали між парафіянами своєї парафії достойних кандидатів, що могли б висвятитися в священницький сан»⁹⁷.

Загалом для парафій даного регіону характерна велика плинність кадрів, яка і призводила до кадрового голоду. Наприклад, особова справа свящ. Віктора Білкіна, який у липні 1925 р. приїхав на службу до Ново-Слов'янської парафії, показує його постійні переміщення з однієї парафії до іншої. Вже у вересні 1926 р. він залишив Донбас і перебрався на Полтавщину⁹⁸. Натомість вже 25 жовтня 1927 р. він повертається, але на Дружківську парафію, яку вирішив залишити у квітні 1928 р., повернувшись на Полтавщину⁹⁹. Пізніше з'ясувалося, що потреба у швидкому залишенні парафії відпала, але у жовтні 1928 р. о. Віктор все ж виїхав¹⁰⁰.

Велика плинність спостерігається у Ново-Слов'янській парафії. Протягом 1923-1929 рр. священницьке місце займали: Володимир Петров (1923), Михайло Ступницький (1923-1924), Юхим Шишканов (1924), Дмитро Сукачев (1924-1925), Віктор Білкін (1925-1926), Іларіон Мельниченко (1926-1927), Сергій Халява (1927-1928), Дмитро Павловський (1928-1930). Отже бачимо, що за 7 років існування української парафії, місце священника займали 8 осіб, перебуваючи на посаді в середньому один рік.

Причинами плинності кадрів пов'язуємо з різними причинами. На першому місці стоїть питання фінансового забезпечення священника громадою. Не завжди громада могла задовольнити потреби духовного отця по причині своєї малочисельності чи бідності вірян. Особливо зазначене питання загострювалося у разі великої сім'ї священнослужителя. Так, у священника Андрія Жорняка з Дружківської парафії було 4 дітей і, оскільки парафія була досить бідна, він постійно шукав можливості перейти до іншої, зазначаючи: «Причини, які примусили мене це зробити, – тяжкий стан з матеріального боку, бо і в цім році я стою з сім'єю перед загрозою залишитись на зиму без одежі і взуття»¹⁰¹. У вересні 1927 р. він писав до Харківської ОЦР: «дуже сутужно з коштами, бо коштів в церковній скарбниці аніяк нема»¹⁰². 25 жовтня 1927 р. о. А. Жорняк залишив

⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 624. Арк. 5.

⁹⁸ Ibid. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 3.

⁹⁹ Ibid. Оп. 3. Спр. 624. Арк. 6.

¹⁰⁰ Ibid. Арк. 35зв.

¹⁰¹ Ibid. Оп. 2. Спр. 401. Арк. 39-40.

¹⁰² Ibid. Арк. 37зв.

парафію, бо, як вже зазначалося раніше, священником сюди тоді ж прибув Віктор Білкін¹⁰³.

«Тяжкий матеріальний стан» став причиною заяви на переведення і настоятеля Василівської парафії с. Прелісного о. Іларіона Мельниченка. 30 вересня 1928 р. він звернувся до Харківської ОЦР з проханням «лічити його кандидатом на якусь іншу парафію й допомогти йому якнайскорше вийти з Прелісного...»¹⁰⁴. Але на той час у Харківській церковній окрузі вже не було вільних священницьких місць і йому було відмовлено у проханні.

Іншою причиною ставала конфліктність між духовенством та активом громади. Наприклад, частими були конфлікти у Ново-Слов'янській громаді, що і призводило до частих змін священнослужителів. Присутніми були конфлікти і в інших парафіях Донеччини. Так, 12 квітня 1928 р. до Харківської ОЦР надійшла заява від члена парафіяльної ради Василівської парафії с. Прелісного А. Бабакова, де розповідалося про життя парафії та «діяння її настоятеля свящ. о. Іларіона Мельниченка»¹⁰⁵. На жаль, сутність цих «діянь» у протоколі засідання Харківської ОЦР не деталізується, але, ймовірно за все, це були якісь приватні протистояння. Саме з цієї причини заяві не було надано значення, «оскільки вона є від приватної особи». Натомість було затребувано від Прелісенської парафії детальних відомостей про її життя, вірогідно для того, щоб розібратися у ситуації¹⁰⁶.

Траплялися і внутрішні чвари у священницькому середовищі. Дослідники В. Майстренко та О. Корнев вважають, що для Слобожансько-Донецької УАПЦ вони були нетиповим явищем, хоча, на нашу думку, для остаточного висновку потрібна подальша робота з виявлення першоджерел. Як приклад вони наводять компрометуючий виступ настоятеля Дружківської парафії о. Віктора Білкіна проти свого попередника о. Андрія Жорняка, а також його супутні звинувачення архп. Івану й ОЦР з приводу фаворитизації окремих священників на шкоду решті духівництва¹⁰⁷.

Завдяки активній роботі Харківської ОЦР до кінця серпня 1928 р. кадровий голод у церковній окрузі було практично подолано. На своєму засіданні від 29 серпня 1928 р. Окрцерда констатувала, що «в Харк. Окрузі вільних посад священницьких нема»¹⁰⁸.

Разом з тим, плинність кадрів продовжувалася. Так на засіданні ОЦР 27 лютого 1929 р. розглядалися наслідки «перевірки персонального складу духівництва». Було переглянуто справи 29 священнослужителів, з них 27 ухвалено завірити персональні картки, іншим – висловлено зауваження організаційного та морального порядку. Але тут же було відзначено, що в ході цієї перевірки «відійшли від праці» 3 дяків, 7 іподияконів, 4 протодиякони, 11 дияконів і 11 священників, яких ухвалено було зняти з обліку. Український історик Арсен Зінченко припускає, що частина цих людей залишили працю в УАПЦ піж тиском політичних мотивів, а кадрова чистка в обставинах гострої нестачі

¹⁰³ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 2. Спр. 401. Арк. 44.

¹⁰⁴ Ibid. Оп. 3. Спр. 624. Арк. 30.

¹⁰⁵ Ibid. Арк. 7зв.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Майстренко В.С., Корнев О.В. Українська Автокефальна Православна Церква... С. 151.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 624. Арк. 24.

церковнослужителів була одним із задумів влади, спрямованих на руйнування церкви¹⁰⁹.

З іншого боку, ситуація на парафіях Донеччини покращувалася, про що засвідчила поїздка архп. Івана до Прелісненської та Ново-Слов'янської громад для відправи урочистих Служб протягом 10-12 вересня 1928 р. Описуючи прийом у Василівській парафії с. Прелісного, архієпископ зазначав: «Вірних в храмі під час відправи служб було багато й всі вони вражали своєю надзвичайною побожністю»¹¹⁰. Разом з тим, архп. Івана дуже здивували питання, які задавали віряни після служби: Чи є благодатна Українська церква? Чому настоятель не надягає ряси, коли йде по власним справам і чи допустимо це? і т.д. Не менше вразило гостя й те, що віряни після 6 років перебування у лоні УАПЦ, так і не уявляли собі «що то є Парафіяльна Рада та яке вона займає місце в парафіяльному житті», дотримуючись і надалі принципу «що Батюшка скажуть». Відмітив архієпископ і той факт, що місцевий хор до того часу так і не був українізований.

Після бесіди з парафіянами, архп. Іван здійснив настанови настоятелю парафії о. Іларіону Мельниченку виправити ситуацію, а саме: 1) звернути пильну увагу на благовістя; 2) на українізацію церковного хору; 3) на підставі канонів і Статуту УАПЦ «дати можливість зрозуміти всім, що то є Парафіяльна Рада і яке її місце в парафіяльному житті, й закликати її до активної праці», і 4) мати тісний зв'язок з Харківською округовою радою¹¹¹.

Зазначений вище випадок не лише цікавий атмосферою, яка панувала на той час у парафіяльному житті, а й тим, що досить часто віруючі, обираючи шлях до автокефалії, насамперед розуміли її як звичайну українізацію богослужіння, не вдаючись у деталі статутного життя чи канонічного обґрунтування. Як бачимо, деякі священники не утруднювали собі життя просвітительством і користуючись «темнотою мас», продовжували керувати парафіями, так би мовити, за «старими традиціями», не залучаючи до прийняття рішень актив громади. Пізніше, на засіданні Наради духівництва Слобожансько-Донецької УАПЦ, що відбулася 20 грудня 1928 р. за присутності митрополита Миколая Борецького, який заступив місце м. Василя Липківського, архп. Іван звернувся до учасників Наради з наступними словами: «Коли інші церкви на Україні існують несвідомістю вірних, то ми повинні *зліквідувати духовну темряву* і цим самим *вернуть* до рідної Церкви *весь народ Український*. Питання свідомости наших парафій є питання життя нашої Церкви...»¹¹².

У Ново-Слов'янську, як зазначав Всечесний Іван, він «відпочивав душею й був переповнений радістю». Доповідаючи про поїздку членам окрцерради, архієпископ із задоволенням констатував: «Парафія, яка ще рік тому назад *жила неспокійним життям*»¹¹³, з переїздом туди на посаду Настоятеля свящ. о. Дмитра Павловського, замирилась, заспокоїлась і зараз з великою приємністю енергійно провадить свою

¹⁰⁹ Зінченко А. Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 127.

¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 624. Арк. 27.

¹¹¹ Ibid. Арк. 27.

¹¹² Майстренко В.С., Корнев О.В. Українська Автокефальна Православна Церква... С. 151.

¹¹³ Дана фраза дописана від руки замість закресленого тексту такого змісту: «через несвідоме ставлення до церковної справи активних членів її, корчилась в муках розбрату й ворожнечі». – Прим. авт.

церковну працю в повному й тісному контакті Парафіяльної ради та свого Настоятеля, який, треба сказати, до речі невтомно працює на користь церкви, не тільки як священник, а як і фахівець в співочій справі, допомагаючи хором вивчати ті чи інші складні церковні співи...»¹¹⁴. Загалом відзначалося повне порозуміння між парафіяльною радою та священником, яке архієпископ назвав «зразковим».

Перебуваючи під позитивними враженнями, архп. Іван запропонував утворити Районовий осередок у Ново-Слов'янську «для тіснішого об'єднання парафій на Артемівщині, які далеко закинуті від Харківського Округового осередку»¹¹⁵. Зібрання цілковито підтримало цю пропозицію.

Не дивлячись на початок антирелігійної кампанії, що масово стартувала 1929 р., а на Донеччині поодинокі – ще у 1928 р., Харківська ОЦР переймалася відкриттям нових парафій на Донбасі. 18 жовтня 1928 р. на засіданні Харківської ОЦР розглядалася можливість відкриття парафії у м. Сталіно (суч. Донецьк). Приводом до цього питання став лист зі Сталіно до ОЦР з проханням вирядити відповідальну особу для ознайомлення зі станом місцевого церковного життя та можливістю заснування у місце української парафії. ОЦР прийняла рішення відкласти утворення парафії, бо «з листа не вбачається достатнього ґрунту для заснування в Сталіно Української церкви» (ймовірно, таку відповідь диктували й опасіння конфлікту з владою за спроби утворення парафії УАПЦ в самому «серці українського пролетаріату», хоча дійсність Харкова свідчила про таку можливість). Сама ж ідея не була відкинута, оскільки ОЦР звернулася до Парафіяльної Ради Микільської парафії Ново-Слов'янська з листом і проханням «найти можливість детально ознайомитися з церковним станом у Сталіно» та повідомити ОЦР про можливість/неможливість утворення у місті парафії УАПЦ. На цьому ж засіданні слухали й лист священника о. Федора Руденка від 4 жовтня 1928 р., який займався у той час поширенням справи УАПЦ на Кубані, зокрема у м. Краснодарі¹¹⁶. Чи вдалося відкрити парафію у самому м. Сталіно, на жаль, по невідомо, але статистичні списки НКВС свідчать про появу в кінці 1928 р. громади УАПЦ у Сталінській окрузі¹¹⁷.

На початку березня 1929 р. парафіяльну сім'ю УАПЦ Донеччини спіткало лихо – згорів парафіяльний храм с. Прелісного. На засіданні Харківської ОЦР від 6 березня 1929 р. було прийнято рішення допомогти парафії: підтримати морально, дати антиминос, вінчики, молитви, грамотки, октоїх, часловець, псалтир тощо, і звернутися до округи за допомогою¹¹⁸. Це рішення підтримала й ВПЦР, яка вирішила «зарахувати до списку парафій, що потребують допомоги всієї УАПЦ»¹¹⁹. Завдяки активності прелісенського священника о. Іларіона Мельниченка, у середині травня громаді вдалося отримати у потижнєве користування церкву с. Привілля, що знаходилося поряд з Прелісним. Матеріально громаді допомогла Ново-Слов'янська парафія¹²⁰. 2 жовтня 1929 р. на засіданні Харківської ОЦР було

¹¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 624. Арк. 27-27зв.

¹¹⁵ Ibid. Арк. 27зв.

¹¹⁶ Ibid. Арк. 32; *Майстренко В.С., Корнев О.В.* Українська Автокефальна Православна Церква... С. 150.

¹¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1647. Арк. 91.

¹¹⁸ Ibid. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 764. Арк. 6.

¹¹⁹ Ibid. Арк. 5.

¹²⁰ Ibid. Арк. 14.

підняте питання про створення у с.Привільному¹²¹, що свідчило про те, що прелісенські віряни змогли пустити корені у сусідньому селі.

27 листопада 1929 р. Харківська ОЦР «з жалем» прийняла до відому повідомлення о. Дмитра Павловського про ліквідацію Ново-Слов'янської парафії¹²². На жаль, причини цього не розкриваються, але, на нашу думку, пов'язуємо це із початком більшовицької антирелігійної кампанії.

Після надзвичайного Собору УАПЦ у січні 1930 р., почалися масові закриття парафій УАПЦ з ярликами «контрреволюційних націоналістичних релігійних об'єднань». У лютому 1930 р. ВПЦР повідомляє про припинення своєї діяльності. Не оминула ця участь і Донбас, який на кінець 1929 р. мав лише 4 парафії цієї конфесії. Після відродження УАПЦ під назвою «Українська православна церква», автокефальні парафії Донеччини так і не змогли відновитися.

Висновки

Історія УАПЦ на східноукраїнських теренах продовжує залишатися у колі не просто малодосліджених, а недосліджених проблем історії православ'я міжвоєнної доби.

Східна Україна, а особливо Донбас, виявилася найбільш інертним регіоном щодо українізації православ'я й утворення автокефальних громад. Після Собору 1921 р. тут відбувся активний процес створення церковних структур. Усі парафії, розташовані на території Донбасу увійшли до складу краю під назвою «Донеччина», або «Донецька церковна країна» з осередком у м. Бахмут. Також до «Донеччини» увійшли парафії на Дону та Кубані, що виявили бажання приєднатися до ВПЦР.

Відсутність належного активу у регіоні, а також суперечливість хіротоній перших ієрархів і надмірна реформаційність УАПЦ, призвели до того, що перша парафія тут з'явилася лише в середині 1922 р. у Луганську. Але ця спроба так і не була повністю реалізована.

В історії УАПЦ Донбасу виділяємо два етапи: 1921-1925 рр. – період зародження автокефалії у краї, організаційного оформлення та найбільшого підйому; 1925-1930 рр. – час стабілізації та поступового згасання.

Перший етап становлення парафіяльної мережі на Донбасі був неоднозначним. З одного боку, він показав наявність серед української людності Донеччини бажання мати національно-орієнтовану церкву. Про це свідчить мережа парафій, яка постала протягом 1923-1924 рр. на цих теренах, коли у регіоні було зареєстровано 15 парафій. Ключовими для поширення українського церковно-визвольного руху були громади Бухмутської (Артемівської) округи Донецької губернії, які зорганізувалися протягом 1923 року – у Ново-Слов'янську, Прелісному, Дружківці та Костянтинівці. З іншого – сильні позиції прихильників ортодоксальної РПЦ, певне несприйняття «олександрійського» способу висвячення єпископату та протидія більшовицької влади призвели до зникнення 50% парафій у кінці 1924 – першій половині 1925 р. Останнє вплинуло на те, що церковному активу так і не вдалося зібрати Крайовий Собор та остаточно сформувати Донецьку Краєву Раду й обрати єпископа, а втрата Ново-Слов'янського храму фактично поховала цю ідею у зародку.

¹²¹ Майстренко В.С., Корнев О.В. Українська Автокефальна Православна Церква... С. 150.

¹²² ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 764. Арк. 22.

Другий етап відзначився арештом очільника церковної округи архієпископа Олександра Ярещенка, стабілізацією відносин із радянською владою та налагодженням церковної дисципліни та конфесійного життя. Це давало змогу не лише утримувати парафіяльну мережу, а й відкривати нові парафії, побороти кадровий голод серед священнослужителів тощо. Особливістю Слобожансько-Донецької церковної округи стало її повне відмежування від розколу УАПЦ під прапором Діяльно-Христової церкви.

Масова антирелігійна кампанія, яка розгорнулася по країні у 1929-1930 рр., боляче вдарила по релігійним громадам Донбасу. У перші місяці 1930 р. УАПЦ повністю втратила свою парафіяльну мережу у регіоні

Подяка. Автор висловлює щире вдячність за консультації, поради та практичну допомогу у написанні цієї статті доктору історичних наук, професору *Олександрю Тригубу*. Без його участі та слушних рекомендацій можливо б ця стаття і не відбулася.

Величезна подяка працівникам Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Київ), які у ці важкі часи виконують запити науковців з копіювання у порівняно короткі терміни, незважаючи на воєнний стан і постійні відключення світла. Й особисто низький уклін директорці архіву – доктору історичних наук, професору *Ларисі Левченко*, яка зуміла організувати роботу з оцифрування документів на доступних для українських науковців умовах.

REFERENCES

- Balياهوova, O.Yu.** (2005). *Rozkol v ukrainskomu pravoslav'i u 1921-1930 rr. (na materialakh Pivdnia Ukrainy)* [The schism in Ukrainian Orthodoxy in 1921-1930 (based on the materials of the South of Ukraine)]. (Candidate's thesis). Mykolaiv [in Ukrainian].
- Boiko, D., Bukhariyeva, I., Kokin, S. & Kulakovskiy, P. (Comps.)** (2007). Sviashchenyky Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy pid represyvnym tyskom totalitarnoho rezhymu [Priests of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church under the repressive pressure of the totalitarian regime]. *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB, 1 (28)*, 9-62 [in Ukrainian].
- Hlukhenkyi, A.** (2017). Stanovlennia ta diialnist relihiinoi hromady Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy u Borysoglibskomu sobori m. Chernihova u 20-kh rokakh XX stolittia [Formation and activities of the religious community of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Borysoglib Cathedral of Chernihiv in the 20s of the 20th century]. *Siverianskyi litopys, 4*, 116-122 [in Ukrainian].
- Hlukhenkyi, A.** (2018). Chernihivski arkhiierei Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy u 20-kh rokakh XX st. [Chernihiv bishops of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the 20s of the 20th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy, 11*, 321-324 [in Ukrainian].
- Yemelianov, V. & Kulyk, V.** (2010). Do istorii Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy na Nizhynshchyni (dobirka dokumentiv) [To the history of the Ukrainian autocephalous Orthodox Church in the Nizhyn region (a selection of documents)]. *Nizhynska starovyna, 9 (12)*, 163-174 [in Ukrainian].
- Yemelianov, V. & Kulyk, V.** (2011). Do istorii Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy na Nizhynshchyni (dobirka dokumentiv) [To the history of the Ukrainian autocephalous Orthodox Church in the Nizhyn region (a selection of documents)]. *Nizhynska starovyna, 11*, 120-130 [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O.M.** (2004). *Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v umovakh modernizatsii (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)* [Institutional schism of the Orthodox Church in Ukraine in the conditions of modernization (19th century – 30s of the 20th century)]. Zaporizhzhia: Polihraf [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O.M.** (1993). *Ukrainska avtokefalna pravoslavna tserkva (1917-1930 rr.)* [The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1917-1930)]. (Candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.** (2004). «Shchob vorohy topyly odyn odnogo...». Pro prychny tserkovnykh rozkoliv u Radianskii Ukraini 1920-kh rokiv [“So that enemies drown each other...”. On the causes of church schisms in Soviet Ukraine in the 1920s]. *Liudyna i svit, 6*, 23-29 [in Ukrainian].

- Lypkivskiy, Vasyl, mytr.** (1959). *Vidrozhennia Tserkvy v Ukraini 1917-1930* [Revival of the Church in Ukraine 1917-1930]. Toronto: «Dobra knyzhka» [in Ukrainian].
- Maistrenko, V.S. & Korniev, O.V.** (2008). *Ukrainska Avtokefalna Pravoslavna Tserkva v istorii Slobozhanshchyny ta Donbasu (1926-1930 rr.)* [The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the history of Slobozhanshchyna and Donbass (1926-1930)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Istorii, 816*, 145-159 [in Ukrainian].
- Matveenko, M.** (1999). *Istoriya Kharkovskoi eparkhii (1850-1988)* [The History of the Kharkiv Diocese (1850-1988)]. Kharkov, 1999 [in Russian].
- Morenets, V.I. (Ed. & Comp.)** (2016). *Tserkovno-vyzvolnyi rukh na Chernihivshchyni v 1920-kh rokakh* [The Church Liberation Movement in Chernihiv Oblast in the 1920s]. Kam'ianets-Podilskiy: Vydavets PP «Medobory-2006» [in Ukrainian].
- Mykhailychenko, H., Pyliavets, L. & Prelowska, I. (Comps.)**. [1999]. *Pershyi Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi Sobor UAPTs. 14-30 zhovtnia 1921 roku. Dokumenty i materialy* [The First All-Ukrainian Orthodox Church Council of the UAPC. October 14-30, 1921. Documents and materials]. Kyiv-Lviv [in Ukrainian].
- Potienko, V.** (1971). *Vidnovlennia ierarhii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Avtokefalnoi Tserkvy* [The revival of the hierarchy of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Church]. Novyi Ulm [in Ukrainian].
- Trygub, O.P.** (2009). *Rozkol Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1922-39 rr.): mizh Derzhavnym politychnym upravlinniam ta reformatsiieiu* [The schism of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922-39): between the State Political Administration and the Reformation]. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2016). *Yepyskop UAPTs Anton Hrynevych (1875-1937 rr.)* [Bishop Anton Hrynevych (1875-1937)]. *Eminak, 3 (15), Vol. 1*, 44-51 [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2017). *Doinstytutsiine stanovlennia avtokefalnykh parafii Pivdennoi Ukrainy (1920-1921 rr.)* [Pre-institutional formation of autocephalous parishes of Southern Ukraine (1920-1921)]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats, 19*, 137-144 [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2017). *UAPTs na Yelysavethgradshchyni: vid svitanku do zhasannia* [UAPC in Yelisavetgrad region: from dawn to dusk]. *Eminak, 4 (20), Vol. 2*, 52-60 [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, I.F.** (1961). *Narys istorii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Niu York – Bavnd Bruk. Vol. IV, Part 1 [in Ukrainian].
- Zinchenko, A.** (2003). *Ierarhii Ukrainiskoi Tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskiy* [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Mykola Boretsky, Archbishop Kostyantyn Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovsky]. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka [in Ukrainian].